

De beschermende cirkel

Stedelijke identiteit in de middeleeuwen

Stad en verstedelijking nemen een belangrijke plaats in binnen het moderne geschiedeniscurriculum. Binnen elk tijdvak komt immers de stad als historisch begrip naar voren. Toch kent de stad vele vormen en in elk tijdvak een andere betekenis en symboliek. Een verkenning van de betekenis van 'de stad' en 'stedelijke identiteit' vanuit een middeleeuws perspectief.

In Nederland stikt het nog van de steden waarin een middeleeuwse kern is te ontdekken.

Toch is het ondanks de concrete aanwezigheid van bijvoorbeeld een stadhuis, kerken of stadspoorten – betekenisvolle en destijds veelzijdig gebruikte gebouwen – lastig te begrijpen wat een stad moet hebben betekend voor de historische bewoner.

Voor ons, mensen uit de eenentwintigste eeuw, is de stadspoort is allang niet meer de grens van verstedelijkt gebied, en in buitenwijken zijn nu evengoed economische, sociale en culturele ontwikkelingen merkbaar die ooit gerelateerd werden aan centrumgebieden. De definitie van wat daadwerkelijk ‘de stad’ is, is in groeiende mate onduidelijk. Niet voor niets gaf de onlangs overleden Amsterdamse burgermeester Eberhard van der Laan in *Zomergasten* (30 juli 2017) aan dat het wellicht zinvol was Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag als een geheel te beschou-

wen, en te laten functioneren als New York. Het is de vraag of mensen nog afhankelijk zijn van een stad, en wat die voor hen symboliseert, is aan verandering onderhevig. Toch zullen mensen zich voorlopig nog wel verbonden voelen met een specifieke stad, en dát was voor een historische stedeling niet anders.

Stadslucht maakt vrij

Wat de stad voor betekenis had voor de historische, in dit geval middeleeuwse, bewoner valt niet te herleiden uit de pracht en praal van de stad. Vaak zoeken we de stedelijke identiteit in het mooist versierde stadhuis, de hoogste torens, de grootste kerk en de meest omvangrijke economische macht. ‘Stadslucht maakt vrij!’ Maar er was natuurlijk veel meer aan de hand. De symboliek en invloed van de steden op de samenleving en andersom ging veel verder dan dat en kent een lange geschiedenis van de oudheid tot heden. Wat betreft het huidige Nederlandse grondgebied vond een eerste grote urbanisatie in de late middeleeuwen plaats. In die periode vormden zich de centra die vaak nu nog duidelijk op de kaart prijken. Maar belangrijker nog, het was in die context en periode dat zich nieuwe of veranderende politieke, sociale en culturele dynamieken vormden waarin een gevarieerde groep aan (stedelijke) autoriteiten en inwoners met elkaar onderhandelden. De ontwikkelingen in die steden vormden structuren waarop de huidige samenleving nog steeds voortbouwt, nu weliswaar stadsgrensoverschrijdend. Wat de stedelijke context heeft betekend voor de toenmalige samenleving is hét verhaal dat kan worden verteld bij een bezoek aan een middeleeuws stadscentrum. De poort, de kerk, het stadhuis et cetera vormen onderdelen van een breder verhaal dan dat over verdedigingswerken, rijke religie en stedelijke autonomie. Wat was de betekenis voor iemand die de stadspoort doorving? Het idee van een stad had namelijk een invloed op wie kon deelnemen aan die samenleving, en wie niet.

Het idee van de stad

Een van de eerste symbolen van ‘stad’ is terug te vinden bij de oude Egyptenaren. De hiëroglief die de stad moest uitdrukken, roept in eerste instantie niet een beeld van hoge torens op. Het is daarentegen een heel symmetrische weergave, een kruis binnen een cirkel. Het refereert aan een netwerk, bescherming, een verschil tussen binnen en buiten. Hetzelfde symbool vinden we terug bij de Assyriërs, en later vooral wanneer de heilige stad Jeruzalem wordt afgebeeld. Symbolen zoals deze lijken allemaal op eenzelfde wijze het ‘idee’ van de stad te omarmen. Hoewel een ideogram of hiëroglief ook communicatiemiddelen waren, waren de meeste symbolen

Nathan van Kleij is als promovendus middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

Op deze plattegrond van Nijmegen uit 1649 is goed te zien hoe het oude centrum van de stad in vier kwartieren was verdeeld. Joan Blaeu, *Atlas van Loon*, 1649.

1 Volledige titel: J. Rykwert, *The Idea of a Town. The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World* (Princeton 1976).

eveneens gelinkt aan religieuze of contemplatieve functies.

In veel gevallen kan het symbool niet los gezien worden van een sacraal karakter. Ten eerste hoe het symbool, in ieder geval in West-Europa (maar hoogstwaarschijnlijk werden deze uitgewisseld met het Midden-Oosten), ontstond vanuit een rituele benadering van de stad, zoals de kunst- en architectuurhistoricus Joseph Rykwert uitlegt in zijn werk *The Idea of a Town*.¹ Rykwert vertelt hierin hoe vele Griekse en Latijnse auteurs, waaronder Plutarchus, refereerden aan de stichting van Rome door Romulus, die met een ploeg een cirkel vormde op de plek waar Rome zou verrijzen. Waar de poorten zouden komen, werd de ploeg opgetild. Volgens Rykwert werden vele Romeinse steden op een soortgelijke wijze gesticht, met een duidelijke wijze van het construeren en indelen van muren, poorten, fora en heiligdommen. Dit alles diende om de inwoners onderdeel te maken van het 'beschermd' en veilige gebied, en de stad zo te plaatsen in het universum. De stad werd geïdealiseerd (maar dus ook gerealistiseerd) aan de hand van een *templum*, een heilige cirkel verdeeld in kwartieren. Dit idee was nauw verbonden met de verbinding tussen hemel en aarde, en het vereren van het centrum, de 'navel' of *omphalos* van de wereld. Waar de *omphalos* van Delphi (vlak bij het Orakel) fungeerde als navel van de wereld voor de oude Grieken, was de navelsteen dat in Jeruzalem in de middeleeuwen. Dat Jeruzalem met hetzelfde kruissymbool binnen een cirkel werd afgebeeld, verbonden met een religieus idee, is dus helemaal niet vreemd.

Blauwe steen

Een tweede reden om dit symbool van de stad in gedachten te houden, is hoe dat op een praktische wijze werd verwerkt in steden, ook die in de middeleeuwse Lage Landen. De kosmische indeling werd gekoppeld aan de stad, die vaak in kwartieren werd verdeeld, met vaak een duidelijk midden en soms zelfs aangeduid met een steen. Zo vinden we in bijvoorbeeld Leiden, Culemborg en Nijmegen nog steeds de zogenaamde 'blauwe stenen'. Bij hun oorspronkelijke plaatsing lagen zij in het middelpunt van de stad, aan de twee hoofdwegen en in het midden van de kwartieren. In het midden van de stad vinden we ook vaak een kerk, of later het stadhuis, en meestal een belangrijk marktplein. Daarmee werd duidelijk dat het sacrale met het praktische was verbonden. Toch moet het symbolische karakter van de stad en de symboliek van haar inrichting (en de verbeelding daarvan) niet worden onderschat. De blauwe steen in Leiden bijvoorbeeld, was belangrijk bij *performances* van de stedelijke autoriteiten: als locatie voor de uitvoering van rechtspraak en later het toedienen van publieke straffen. Het ging hier in de eerste plaats namelijk

niet om het direct pijnigen van het lichaam, maar om het aantasten van de positie van de bestrafte in de stedelijke samenleving (zijn of haar naam en faam). Dit had grote sociale én economische consequenties; iemand werd als het ware uit een veilige positie gestoten. In het uiterste geval werd iemand verbannen of werd hem het poorterschap van de stad ontnomen. Op deze wijze werd iemand heel letterlijk buiten de poorten en uit de stedelijke samenleving gezet. Hij of zij kon alleen terugkeren als de straf was uitgezeten, publieke vergiffenis was gevraagd, of als een bedevaart was voltooid. Het was dus voor stedelijke autoriteiten, of andere rechtsinstanties, buitengewoon effectief om iemands positie in de samenleving aan te tasten, of diegene de toegang daartoe (tijdelijk) te ontfagen. De maatregelen waren niet alleen gefocust op de overtreders zelf, maar ook op de gehele stad; door storende elementen uit de stad te houden, kon het geheel gezond blijven functioneren.

Ook op andere wijze probeerden stedelingen de bescherming en gezondheid van de stad te waarborgen. De straten werden letterlijk zo schoon mogelijk gehouden, en alles wat ziekte en verderf kon zaaien werd zo veel mogelijk buiten de stadsmuren gewerkt. De opkomst van leprozenhuizen buiten de stadsmuur is hier een voorbeeld van. De stedelijke instanties wilden de stad gezond houden, terwijl de leprapatiënten – of zij die dat label kregen – zeker niet geïsoleerd leefden. Een eerste teken dat je ook bij de stad kon horen als je niet binnen de stadsmuren leefde, maar dat er in ruimtelijke zin wel degelijk een onderscheid

was (net zoals de leerlooiers bijvoorbeeld aan de buitenkant van de stad woonden, terwijl de handelaren en stedelijke autoriteiten zich in het centrum bevonden).

Gaandeweg zou er ook zo iets als een buitenpoorter ontstaan: iemand die wel genoot van de stedelijke privileges, maar geen inwoner was. Overigens moest voor poorterschap wel goed worden betaald.

Positie met voordelen

Wanneer iemand binnen de poorten leefde en zich poorter mocht noemen, genoot deze een positie met voordelen. Zo had hij of zij – een poorteres – toegang tot bijvoorbeeld kerken, de *caritas*, vormen van onderwijs en gilden. Uiteraard droeg men daarin bij door middel van belasting en taken. Hoewel er wel degelijk sprake was van grote ongelijkheid binnen de stadsmuren, hoorde elke poorter bij de stad en genoot deze van de bescherming van haar jurisdictie. Niet zelden ontstond er dan ook een sterke stedelijke identiteit.

Wel of niet de poort door komen was echter niet alleen een zaak voor bijvoorbeeld een veroordeelde, een zieke, of een niet-poorter die van de stedelijke privileges gebruik wenste te maken. Ook vorsten hadden ermee te maken. Een vorst in de late middeleeuwen hield immers met regelmaat ‘blijde intredes’, een diplomatiek middel om de stad de vorst te laten erkennen, terwijl deze zelf de stedelijke privileges bevestigde. Deze intredes waren in principe vreedzaam en gingen gepaard met vele feestelijkheden.

Hoewel de stedelingen de vorst moeilijk toegang konden ontzeggen, tenzij ze uit waren op een conflict, kon het binnentreden van de stad door de poort een heus ritueel zijn, waarbij de stedelijke identiteit werd geuit en waarin werd verwezen naar de verplichtingen van de vorst. Het passeren van de beschermende cirkel rondom de stad, naar binnen en naar buiten, werd dus niet licht opgevat.

Stadscentrum

Wanneer je nu een oud stadscentrum binnengaat, het liefst natuurlijk door de poort, betreed je een gebied dat voor vele middeleeuwen een significant andere omgeving was dan daarbuiten. Binnen de stad vormden de historische bewoners een samenleving die onderhandelde over het zo veilig, voorspoedig en gezond mogelijk houden van hun omgeving. En natuurlijk werd daar nog genoeg gediscussieerd en uitgevochten. De vele belangen van de autoriteiten, clerici, gilden en families waren groot genoeg. Want wie had de leiding, wie had er de meeste invloed? Langzamerhand zouden stedelijke autoriteiten de belangrijkste wetgevende, bestuurlijke én rechtspreekende macht van de stad worden, maar door de lange voorgeschiedenis van stedelijke groei, wisselende behoeften en aanpak van problemen was dat veelal afgestemd op hoe de stad het beste – in praktische zin – kon functioneren.

Dat er binnen de cirkel iets bijzonders gebeurde, moge duidelijk zijn. Het kloppend hart van de stad, met haar centrale publieke gebouwen als het stadhuis en een kerk, is natuurlijk een bewijs dat steden goed functioneerden. Deze gebouwen vertellen in eerste instantie het verhaal van de stadspolitiek, de economie, en de religieuze instellingen. Stadspoorten worden vaak geassocieerd met beveiliging en controle. Maar ik pleit ervoor om ook het symbolische idee achter de stad indachtig te houden, en daarmee ook de stedelijke samenleving. Deze samenleving is niet egalitair, en de verschillen tussen mensen waren soms groot, maar dan gaat het wel over poorters die relatief vrijelijk door het stadhuis en de kerken konden bewegen, hun ambachten konden uitoefenen en de pleinen konden gebruiken. Dan gaat het over mensen die binnen een cirkel hoorden, zich verbonden aan de stad, en die zich samen wilden, dan wel moesten inzetten voor het behoud van de stad. Dat daarmee ook niet iedereen binnen de muren mocht blijven of komen is een net zo boeiend en belangrijk verhaal. ■

De Blauwe Steen in Leiden markeert waar de vier oudste stads-kwartieren samen kwamen. Bron: Bicke, 2012.

